

תוכן העניינים

11 הקדמה

13 מבוא

חלק ראשון

השרשים הרעיוניים של משנת ר' ישראל סלנטר

21 פתיחה: שלשלת-היוחסין של תנועת המוסר

27 פרק ראשון: ה"יראה" במשנתו ובדרכו של הגר"א

27 א. מהות ה"יראה" ודרכי קנייתה

34 ב. היחס בין תורה ו"יראה"

37 ג. היסוד הקבלי

41 פרק שני: תורה ו"יראה" בהגותו ובדרכו החינוכית של ר' חיים מוולוז'ין

41 א. משנתו של ר' חיים מוולוז'ין כתגובה לחסידות

45 ב. מעלת לימוד התורה

49 ג. תורה ו"יראה"

58 ד. משנת ר' חיים כפרוגראמה חינוכית של ישיבת וולוז'ין

67 פרק שלישי: דמותו של ר' זונדל מסלנט כהתגלמות האידיאל החינוכי של ישיבת וולוז'ין

77 פרק רביעי: המיפגש של ר' ישראל סלנטר עם ר' זונדל מסלנט ומשמעותו

חלק שני

וילנה (ת"ר – תר"ט)

- 87 פרק חמישי: הרבצת תורה והנחת היסודות לתנועת המוסר
- 100 פרק שישי: "שיטת המוסר" – נקודות-המוצא והשלב הראשון
- 100 א. פתיחה
- 102 ב. המסגרת התיאולוגית והגדרת תחומו של ה"מוסר"
- 106 ג. ה"תאווה" ויצר הרע
- 108 ד. ה"יראה"
- 111 ה. "הלימוד המוסרי"
- 116 ו. "חכמת העולם"
- 119 פרק שביעי: התא הראשון של תנועת המוסר בוילנה

חלק שלישי

הרקע ההיסטורי לייסודה של תנועת המוסר

- 129 פרק שמיני: מקורות יניקתו של ר' ישראל סלנטר
- 129 א. רציפות ותמורה בזיקתו של ר' ישראל סלנטר אל הגר"א, ר' חיים מוולוז'ין ור' זונדל מסלנט
- 135 ב. "שיטת המוסר" של ר' ישראל סלנטר וספר השבון הנפש של ר' מנחם מנדל לפין
- 147 פרק תשיעי: התעצמותה של תנועת ההשכלה ברוסיה וייסודה של תנועת המוסר
- 147 א. התמורה במעמדה של תנועת ההשכלה בשנות הארבעים
- 152 ב. תגובות של ר' ישראל סלנטר כלפי ההשכלה
- 165 פרק עשירי: הרקע הסוציאלי והשפעתו על ייסודה של תנועת המוסר

חלק רביעי

קובנה (תר"ט—תרי"ז)

- 191 פרק אחד-עשר : התפשטות תנועת המוסר בליטא בשנות החמישים
- 191 א. הפצת "שיטת המוסר" בקובנה
- 196 ב. "בתי מוסר" וחבורות-לימוד של בעלי-מלאכה בקהילות ליטא
- 208 ג. ראשית ההתנגדות לתנועת המוסר
- 215 פרק שנים-עשר : הגותו של ר' ישראל סלנטר בשנות החמישים — "איגרת המוסר"
- 226 פרק שלושה-עשר : הלכה ומעשה בטיפוח תלמידי-חכמים ומורי-הוראה
- 226 א. קלויז נביוור
- 229 ב. על הדרך לגילוי ה"אמת" שבתורה ועל ה"פלפול"
- 235 ג. הכשרת מורי-הוראה — כיצד ?
- 238 ד. הדרכת ה"לומדים"
- 243 פרק ארבעה-עשר : החינוך המוסרי בקלויז נביוור

חלק חמישי

תקופת הנדודים (תרי"ז—תרמ"ג)

- 255 פרק חמישה-עשר : בקהילות ישראל במערב
- 271 פרק שישה-עשר : חיזוק החברה החרדית ברוסיה
- 271 א. התמורות ביהדות רוסיה בתקופת אלכסנדר השני
- 276 ב. "תבונה" — כתב-עת תורני ראשון במזרח אירופה
- 285 ג. "כולל הפרושים" בקובנה
- 295 ד. המאבק נגד הקמת בית-מדרש לרבנים

311	פרק שבעה-עשר : "שיטת המוסר" תרי"ט—תרמ"א
311	א. תיקון המידות
326	ב. התת-מודע וההיגוך המוסרי
337	חתימה
347	מפתחות

הרבצת תורה והנחת היסודות לתנועת המוסר

בשנת ת"ר (1840) עקר ר' ישראל סלנטר עם בני ביתו מסלנט וקבע את מושבו בוילנה¹. שינוי מקום זה מציין פתיחת פרק חדש בחייו: מאברך היושב באוהלה של תורה וכוונס לעצמו היה למרביץ תורה ומנהיג, העמל להפיץ את מעיינותיו חוצה. בעוד שהשנים שעשה ר' ישראל בסלנט היו תקופה של עיצוב וגיבוש דמותו ושל רכישת "כלים", הרי שתקופת ישיבתו בוילנה היא שזימנה לו כר נרחב לפעילות בתוך הציבור ולמענו.

וילנה של ראשית שנות הארבעים, על 30 אלף יהודים, היתה מטרופולין של יהודים ויהדות². צביונה המיוחד בא לה לא רק בשל המספר הגדול של תושביה היהודים, אלא אף בזכות משקלם הסגולי של למדניה ומשכיליה כאחד. ריבוי ה"חברות" השונות ללימוד תורה שאיכלסו את בתי-מדרשותיה, הישיבות שריתקו צעירים מוכשרים מבני העיר ומחוצה לה, וכן מספרם הרב של "מופלגי התורה" שישבו בה, הוציאו לוילנה מוניטין כמרכז של תורה³. באותה תקופה התרכזה בוילנה אף חבורה פעילה ומגובשת למדי של משכילים, אשר בשל היקפה, ובזכות

1 ראה כתב-המינוי של ר' ישראל לר"מ בישיבת ר' מיילא שבוילנה, עיר וילנה, עמ' 128—129 בהערה 3; וכן ראה: עדותו של ר' יצחק ליפקין — בנו של ר' ישראל סלנטר — ברשימתו: מדרכיו ופעולותיו של מרן אור ישראל מסלנט וצוק"ל, תבונה, ירושלים תש"א, חוברת ז (להלן: זכרונות ר' יצחק ליפקין), עמ' עה סעיף ב.

2 מקס ליליינטל, שביקר בוילנה בראשית שנות הארבעים, מעריך כי בעיר חיו אז כ-30 אלף יהודים. ראה: D. Philipson, Max Lilienthal, Life and Writings, New York 1915, p. 261 (להלן: זכרונות ליליינטל). באיגרת קהילת וילנה אל מונטי-פיורי משנת 1846 (נדפסה על-ידי ש' גינזבורג, היסטארישע ווערק, ניו-יורק 1937, כרך ב, עמ' 293—298) מצוין, כי בעיר יש כ-40 אלף יהודים.

3 מעמדה המיוחד של וילנה כמרכז של תורה עולה ממקורות רבים בני התקופה. ראה למשל את תיאורו המליצי של איזיק מאיר דיק, האורח, וילנה תר"ו, עמ' 5—6. וכן ראה: מכתבו של ר' אברהם בר' יוסף זאקהיים, בתוך: דביר לרמ"א גינזבורג, וילנה תר"ד, עמ' 102 ואילך. המכתב הוא משנת ת"ר.

מעלתם האישית של כמה מחבריה, היתה למוקד של הנהגה והשראה לכלל משכילי רוסיה. מעמדה המיוחד של וילנה ביחס לשאר הקהילות שבתחום המושב, וכן משקלם של משכילי העיר, הם שגרמו שוילנה של שנות הארבעים נעשתה לזירה עיקרית של המאבק בין חסידי הרפורמות ברוח ההשכלה לבין מתנגדיהם.⁴ קו־אופי נוסף שציין את וילנה של אותה תקופה שייד לתחום הסוציאלי. בוילנה התרכזו אז "המון" גדול של בעלי-מלאכה פשוטים, שכירי יום, רוכלים וסוחרים זעירים, שהצטרפו יחד לשכבה פרולטרית רחבה. היקפה וצביונה החברתי של שכבה זו היו נעוצים לא רק בהיות וילנה ריכוז גדול של אוכלוסין, אלא אף במצוקה הכלכלית החמורה, שהכבידה אז על יהדות ליטא בכלל ועל יהודי וילנה במיוחד. ספק רב אם שכבה זו היתה "פרולטריון" במשמעות של ציבור בעל תודעה מעמדית מפותחת. ואולם אין סיבה להטיל ספק בכך, שהווייתה המעמדית של שכבה זו, שהדלות והמצוקה היו חרותות בפניה, ניכרה היטב בחיי העיר.⁵

דומה כי בוילנה זו, שבה התיישב ר' ישראל, התגלמה בעוצמה רבה הווייתה של החברה היהודית בליטא כולה — על מגמותיה, לבטיה ומאבקה. סביר איפוא להניח כי מתוך המיפגש עם הוויה זו התעורר ר' ישראל, הער והרגיש מטבעו לענייני הכלל, לתחום ולאחר את החזיתות והאתגרים שסביבם עתידה להתמקד פעולתו הציבורית. על דרך ההכללה ניתן לומר, כי מגמת פעולתו הציבורית של ר' ישראל סלנטר נקבעה על-ידי צירופם של שני גורמים: התורה שקנה בסלנט מצד אחד, והבעייתיות של הקיום היהודי, כפי שהכיר אותה בוילנה, מצד שני. סמוך לאחר בואו לוילנה הוזמן ר' ישראל על-ידי גבאי ישיבת ר' מיילא לשמש בה כראש ישיבה.⁶ ר' יצחק בלאזר העיד לימים, כי רבו נעתר להצעה זו רק מחמת ההכרח: העסק שניהלה אשתו בסלנט התערער. מאחר שר' ישראל לא אבה לקבל על עצמו את עול הרבנות, נאלץ להשיב בחיוב להצעת הגבאים של ישיבת ר' מיילא.⁷ בהסבר זה יש יותר משמץ של נימה אפולוגטית. ר' יצחק בלאזר

4 על כך להלן, בפרק תשיעי.

5 עדויות על המצוקה הכלכלית של ה"המון" היהודי בוילנה נביא להלן, בפרק עשירי.
6 יש הגורסים כי ר' ישראל עקר לוילנה בעקבות ההזמנה שקיבל לשמש כר"מ בישיבת ר' מיילא. ראה: ר' מרדכי בר' אשר קלאצקי (מלצר), ספר תכלת מרדכי, וילנה תרמ"ט (להלן: תכלת מרדכי), בהקדמה עמ' 14; וכן משתמע מדברי ר' יצחק בלאזר באור ישראל עמ' 109; ונראה כי כך גורס אף דב כץ, כרך א, עמ' 148. לעומת זאת שטיינשניידר, בספר עיר וילנה, עמ' 123, גורס כי ר' ישראל ישב בוילנה תקופת-מה קודם שהוזמן לשמש כר"מ. גירסה זו מתאשרת גם על-פי עדות בנו של ר' ישראל, המספר: "בבואו לוילנא מסלאנט ערך שנת ת"ר רצה שילך לאכול אצל בע"ב [בעל-בית] כל יום ויום אצל אחר, אמר שאינו רוצה להיות משונה מאברך אחר... " (זכרונות ר' יצחק ליפקין, סעיף ב). מסתבר איפוא כי ר' ישראל הגיע לוילנה בגפו וכאברך "פרוש" אכל "ימים" אצל בעלי-ביתם, ורק לאחר זמן, כשקיבל את המשרה בישיבת ר' מיילא, הצטרפו אליו בני ביתו.
7 ראה: ספר אור ישראל, עמ' 109.

נאחו בכורח הכלכלי כצידוק להחלטת ר' ישראל להתפרנס ממשרה תורנית במקום ללכת בדרכו של ר' זונדל. ואולם אף אם נקבל את החלק העובדתי שבעדותו ונגרוס כי עקירתו של ר' ישראל לוילנה היתה קשורה במצוקה כלכלית, קשה להסכים כי זו היתה הסיבה היחידה, או אפילו העיקרית, למעבר לוילנה ולקבלת המשרה בישיבת ר' מיילא.

יש לזכור כי באותם ימים היתה וילנה אבן שואבת לבחירי ה"לומדים" מרחבי ליטא⁸. אין תימה כי אף ר' ישראל, שהיה אז אברך כבן שלושים, שתורתו אומנותו, נמשך לוילנה. אפשר מאוד שלאחר שנים מרובות של לימוד תורה בסלנט חש ר' ישראל כי מיצה את האפשרויות שהיו גלומות בעיירה זו, וציפה כי המיפגש עם לומדיה של וילנה יעשיר ויפריח את לימודו. עם זאת מסתבר שציפה למצוא בוילנה אף מקור מחיה חדש. לפיכך הקדים ובא לשם בגפו, מתוך שיקול שבני ביתו יצטרפו אליו לאחר זמן — "לכשירחיב". ההזמנה לשמש כר"מ בישיבת ר' מיילא אמנם סיפקה פתרון נוח לשאלת הפרנסה, ואולם היה בה בראש ובראשונה אתגר מרתק, שכן הרבצת תורה בישיבה היתה אפיק ביטוי הולם ביותר ללמדן מעולה מסוגו של ר' ישראל. אם נצרף לכך את עירנותו הציבורית ואת טבעו כמחנך, תכונות ששבו והתגלו במהלך חייו בשנים הבאות, הרי שמן הסתם ראה במשרת ראש הישיבה אתגר קוסם ומרתק.

ישיבת ר' מיילא, שנוסדה בשנת תקפ"ז, היתה ממוסדות התורה המבוססים והמכובדים שבוילנה. בשנותיה הראשונות לא עמד לרשותה מבנה קבוע והיא נדדה ממשכן ארעי אחד למשנהו. בשנת תקצ"א הועמד לרשות הישיבה בניין מרווח, במושגי הזמן ההוא, בחצר ר' מיילא. מכאן בה לה שמה — ישיבת ר' מיילא, או "מיילעס ישיבה". הישיבה נחלקה ל"מדרגות", היינו כיתות אחדות השונות זו מזו ברמתן. בראש ה"מדרגה" הגבוהה עמד החל משנת תקצ"א ר' מרדכי מלצר, ולידו כראש ישיבה שני, שימש ר' אליעזר טייץ⁹.

הרקע להזמנת ר' ישראל לשמש כראש ישיבה במקומו, או לצידו, של ר' מרדכי מלצר, אינו ברור כל צורכו. בדבר אחד אין ספק: שלא בטובתו, ומסתבר אף שלא מדעתו, הסתבך ר' ישראל בריב בין גבאי הישיבה לבין ר' מרדכי מלצר. על-פי עדותו של ר' אבא יוסף בר' עוזר הכהן טריווש, מי שהיה תלמידו של ר' מרדכי מלצר בשנת ת"ר, החל הסכסוך בכך שגבאי הישיבה העליבו כמה מתלמידיו של ר' מרדכי. הרב, שהקפיד על כבוד תלמידיו, החליט לנטוש את משרתו בישיבת ר' מיילא, ויחד עם אחדים מתלמידיו עבר לבית-מדרש אחר. משנוצר חלל בראשות הישיבה פנו הגבאים אל ר' ישראל והציעו לו למלא את מקום ר' מרדכי שפרש.

8 ראה: ר' שמואל לובצער, עולת שמואל, וילנא תרס"א (להלן: עולת שמואל), בהקדמה עמ' IV.

9 על ר' מרדכי בר' אשר קלאצקי, המכונה מלצר, ראה בס' עיר וילנה, עמ' 122—126. ביתר פירוט על ר' מרדכי וכן על ישיבת ר' מיילא ראה: ספר תכלת מרדכי, עמ' 19—20; הלל נח שטיינשניידר, לתולדות אחד הרבנים, אוצר הספרות, קרקא תרנ"ב, שנה ד, 533—534.